

משה דיין וירדן

מערכת היחסים המיוחדת בין ישראל לירדן ב-50 השנים האחרונות שזורה בקורות חייו של משה דיין שנפטר לפני 18 שנה - כפי שעולה מדברים שנשא אליקים רובינשטיין לזכרו של הרמטכ"ל ושר הביטחון לשעבר ביום השנה ה-16 למותו

ד"ר אליקים רובינשטיין

משאלת המלך לסיפוח הנגב הדרומי. שיחות שבינת הנשק ברודוס, שהחלו ב-4 במרס 1949, ושבהן השתתף משה, כללו מספר שלבים - בחלקם מחוץ לרודוס - בדרג מדיני בכיר, קרי עם המלך עצמו. הסכם שבינת הנשק, כותבת ימימה רוזנטל, עורכת הכרך על שיחות שבינת הנשק בתעודות גנוז המדינה, "היה הישג מרשים למדיניות הישראלית" בהיותו "שילוב מוצלח של מהלכים מדיניים עם מהלכים צבאיים מוגבלים" (מבצע עובדה ושת"ש). אף הייתה תקווה - שנכזבה - להסדר מדיני כולל. ביומנו כותב דוד בן-גוריון ב-29 בדצמבר 1948 על המגעים עם ירדן, כי המלך מינה את עבדאללה איתל כנציגו להכנת תוכנית שלום. "כאשר תושלם הצעתם, יביאנה המלך בפני הקבינט לאישור. אם הקבינט ידחנה, יחליף המלך את הקבינט, היות והמלך הוא הכול". גם הנושאים ונותנים בני דורנו ערים למורכבות היחסים שבין המלך לראשי ממשלה בירדן בכל עת נתונה. עם המלך עבדאללה ניהל משה גם משא-ומתן על החזרת השבויים הישראלים מירדן - משא-ומתן שעלה יפה.

לאחר החתימה על הסכם שבינת הנשק השתתף משה בפגישות ביצוע עם אנשי צבא ירדנים. קשריו עם עבדאללה איתל נמשכו גם לאחר שהלה התפטר ועבר למצרים. ב-1951-1959 הועברו למשה דרישות שלום ממנו. בנפתוליה המוזרים של ההיסטוריה עמד בראש תת-הוועדה הצבאית בשיחות השלום עם ירדן שניהלנו ב-1994 אלוף עוזי דיין, אחיינו של משה, וסגן ראש אותה תת-וועדה בצד הירדני היה אל"ם מכרם איתל, קרובו של עבדאללה איתל.

משה היה מעורב במגעים עם ירדן לאורך השנים שלאחר מכן. תחילה במו"מ שניהל יחד עם ראובן שילוח בשלהי 1949 ובראשית 1950 להסכם עם המלך עבדאללה וממשלתו - מו"מ שבמהלכו נתגלעו נתגלעו חילוקי דעות בין המלך לשריו. טיוטת ההסכם מה-24 בפברואר 1950 דיברה על אי-תוקפנות לחמש שנים, על הסדרים בנושאי המקומות הקדושים, על איזור חופשי לירדן

משה דיין הלך מעימנו לפני 16 שנה*, קרוב לשליש משנותיה של מדינת ישראל, הניצבת על סף יובלה, ושהוא היה חלק בלתי נפרד מתולדותיה עד פטירתו. 16 שנים הן זמן רב בחיי אדם - גם אם בממד ההיסטורי אין זו תקופה ארוכה - לא כן במדינה בת פחות מ-50 בעידני תמורות. אירע שהיום - 26 באוקטובר 1997 - מלאו גם שלוש שנים לחוזה השלום עם ירדן. משה היה "מושקע" בנושא הירדני במשך שנים רבות. בחרתי לייחד דברים לזיקותיו הירדניות של משה. לא תהא זו משנה סדורה, כי עיתותיי אינן של חוקר נינוח. אך משהו מן הרוח אולי אוכל לבטא.

אינני פטור מלהזכיר כי בינתיים חלו תמורות חשובות נוספות בסכסוך הישראלי-ערבי: שנות ה-90 חזו בוועידת מדריד, בחוזה השלום עם ירדן, בהסכם עם הפלסטינים. בחלקם תאמו אלה, מן הסתם, את משאלות ליבו של משה; בחלקם אולי עמדו בסתירה מסוימת להן.

נפתח בימי בראשית. משה התגאה תדיר בכך שנשא ונתן הן עם המלך עבדאללה בשחר ימיה של ישראל והן עם נכדו חוסיין כתום עשרות שנים. בכך אכן התייחד מבני דורו האחרים. דומני שלא היו עוד כמותו שפעלו במגעים עם הסב ועם נכדו.

משעה שהתמנה משה לתפקיד של מפקד מחוז ירושלים בעיצומה של מלחמת הקוממיות - ב-23 ביולי 1948 - החל עוסק במשא-ומתן עם ירדן. הסכם הפסקת האש מיום 30 בנובמבר 1948 - "הסכם הפוגה כנה, כפי שנקרא, וזכורני כמה היה משה מספר משועשע על תגובת ראלף באנץ', איש האו"ם, להצהרת ה"כנות" - היה בבחינת הצלחה, שיצרה מערכת יחסים טובה בינו לבין הקצין הירדני המקביל לו, עבדאללה איתל, כולל קו טלפון ישיר.

הייתה לכך תרומה ישירה לשיחות שבינת הנשק, שלהן קדמה סדרת שיחות, שהחלו ב-26 בדצמבר 1948, לרבות עם המלך עבדאללה עצמו ובהשתתפות משה. חלק חשוב מהן נסב על

היועץ המשפטי לממשלה

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת ששת הימים היה המצב בגבול ישראל-ירדן מתוח יותר מאשר בגזרות האחרות (תחילה אף יותר מאשר בגזרה המצרית). בהודעה בכנסת ביום 13 בפברואר 1968 דיבר שר הביטחון דיין על כך ש"בירדן עצמה המצב מבחינה מדינית-ביטחונית אולי אפשר לומר מעורער, ודאי אפשר לומר שאינו תקין, תוך זיקה למצרים ולעיראק", ותוך שהיא משמשת "הבסיס העיקרי לפעולות הטרור והחבלה נגד ישראל" מצד יחידות המשתייכות לצבא העיראקי, הסורי והמצרי.

ועם כל אלה דיווח שר הביטחון על כך שערביי הגדה המערבית משווקים את תוצרתם לירדן. ועוד ציין כי חרף הנכונות הישראלית לאפשר את שובם של פליטים מסוימים (הכוונה מן הסתם לעקורי מלחמת ששת הימים) לשם איחוד משפחות - דווקא ירדן היא המקשה על כך. ניתן גם לערבים מהגדה המערבית ומרצועת עזה הרוצים בכך לצאת לעבודה ולחזור, אולם אין ישראל מאפשרת - ציין משה - לירדן לשלוט ולהשפיע בגדה המערבית. בשדר מה-9 בפברואר 1968 יזמה ישראל פגישת רמטכ"לים לדון בנעשה בגבולות. אין בידי פרטים על הפגישה

שהתקיימה, אך היא כנראה הייתה בדרג נמוך יותר. בשדר מה-12 בדצמבר 1968 הציעה ישראל ליצור סדרי התקשרות מקומיים יעילים. בראשית 1970 העביר שליח ירדני מסר של שלום לד"ר אמנון כהן, אז קצין לתפקידים מיוחדים בממשל הצבאי. כמו כן היו בעת ההיא חילופי שדרים בנושאי ביטחון ומים באיזור הגבול. לאחר "ספטמבר השחור" ב-1970, שבסופו סולקה תשתית הטרור על-ידי

משה התגאה תדיר בכך שנשא ונתן הן עם המלך עבדאללה בשחר ימיה של ישראל והן עם נכדו חוסיין כתום עשרות שנים

המלך חוסיין (ושבמהלכו אף הכריז משה כי "לא נתאבל על חוסיין, אם יחליף אותו מישהו שירצה לעשות איתנו שלום"), באה בדצמבר של אותה שנה יוזמה ירדנית - באמצעות רופאו של המלך חוסיין בלונדון - להפגיש בין משה לחוסיין.

ההצעה נומקה בהערכה מיוחדת למשה, שאותו ראה המלך כ"דה-גול ישראלי", וחש כי ימצא עימו שפה משותפת, כמי שהערבים רואים בו אדם שיבין לרוחם. המסר, שהגיע גם בצינור נוסף, כלל גם תחושה של "הערצת גיבורים" שרווחה אז בכלל כלפי משה. אך משה לא מיהר מתוך תפיסה של פער מול הירדנים בנושאים המדיניים.

משה הציע איפוא כי ד"ר יעקב הרצוג (מנכ"ל משרד ראש הממשלה), שעמד בקשר עם המלך מאז 1963, יזכיר לו את השקפות שר הביטחון, "שאין הוא עומד בתור לנסיגה, ודעותיו הן ברורות ומנוסחות, ולכן בעניין שיחות שלום, מפה וגבולות אין משה דיין יכול לבוא לשיחה עם חוסיין כרגע", אך אם בכל זאת ירצה חוסיין - חרף ידיעתו את השקפותיו של משה - לשוחח על מאבק נגד הפת"ח, על ענייני ביטחון שוטפים, על עיראק ועל הפריפריה, יסכים לכך שר הביטחון.

בחיפה, על טיפול ברכוש ערבי בישראל וכיוצא בכך. אולם היוזמה לא המריאה, ולא חלפה תקופה ארוכה, והמלך עבדאללה נרצח. מאוחר יותר, בשנים 1955-1956, עסק משה כרמטכ"ל בטיפול בביצועם של הסדרי שביתת הנשק, ובהם השיירות להר הצופים. אולם הוא היה גם מאבות פעולות התגמול, שבאו, בין השאר, כדי להבליט את

אחריות השלטון הירדני לפעולות חבלה בישראל.

פרק משמעותי ביחסים עם ירדן נפתח בהיות משה שר הביטחון - תפקיד שבו כיהן מאז ערב מלחמת ששת הימים. המצב מול ירדן היה מתוח לאורך שלוש השנים הראשונות שלאחר מלחמת ששת הימים נוכח פעולות הפת"ח נגד ישראל - תחילה בהסכמת המשטר הירדני - מאזורי קו הפסקת האש. ניסיונות להרגעת המצב לא סייעו, ואף הוקמה "מפקדה מזרחית" לתיאום בין ירדן, סוריה ועיראק. ושוב באו פעולות תגמול מצד ישראל. כמקובל בסבך הסתירות שחינו אחוזים בהן, התנהל באותו זמן עצמו מהלך פתיחתם של הגשרים מהגדה המערבית לירדן. מחומר שליטה מיכל צור, סגנית מנהל ארכיון צה"ל, ניתן ללמוד על ראשית המגעים המחודשים בין ירדן למשה לאחר מלחמת ששת הימים. בתחילה הייתה אי-נחת. כזכור פתחה ירדן במלחמה נגד ישראל ביוני 1967 חרף שדר ישראלי אליה מה-5 ביוני 1967 שבו הציעה לה להימנע מפתיחת פעולות איבה. משה ז"ק בספרו "חוסיין עושה שלום" כותב כי מייד לאחר המלחמה הסתייג משה ממו"מ עם חוסיין, אך שבע שנים לאחר מכן הציע לחוסיין "לקחת" את שכם.

דעותיו המדיניות בשנים 1977-1981 ביטא משה במיוחד בהרצאותיו. ב"במה", שכונסו מאוחר יותר בספר על-ידי ד"ר נתן ינאי.

ב-24 באוגוסט 1977, חודשיים לאחר שקמה הממשלה בראשות מנחם בגין, נפגש משה בלונדון עם המלך חוסיין. זאת לאחר נתק של חודשים אחדים בין הממשל הירדני לישראל באותה שנה, שראשיתה טרגדיה בחיי המלך - אובדן רעייתו עאליה בהתרסקות מסוק מלכותי - והמשכה חילופי שלטון בישראל. גם מגעים בנושאי המים, שהיו באותה שנה עם אחי המלך, הנסיך חסן, נקטעו. פגישת משה עם המלך, לפי הבנתו, הייתה בבחינת אישוש לאשר העריך לפני כן, קרי כי המלך אינו נכון לפשרה טריטוריאלית, אף שזו לא הייתה מדיניות הממשלה בישראל באותם ימים. המלך עמד על חזרה לגבולות 1967, ומכל מקום לא היה בדעתו לכפות את עצמו על הפלסטינים, אלא לכל היותר להיענות לבקשותיהם, אם הם יפנו אליו. זכורני כיצד סיפר לי משה עד כמה התרשם מדמיונו של המלך, שגידל באותם ימים זקן, לסבו עבדאללה, כפי שהכירו. מצב רוחו של המלך היה בשפל המדרגה.

בהכנת תוכנית האוטונומיה בת 26 הנקודות על-ידי ראש-הממשלה בגין בשלהי 1977 - לאחר ביקור הנשיא סאדאת ולקראת הצגתו בפני האמריקנים והמצרים - הייתה אחת מתרומותיו העיקריות של משה הכנסת ההיבט הירדני, שלא היה מבית מדרשו של ראש-הממשלה בגין, למסגרת התוכנית. דבר זה יצר סימטריה מסוימת בזיקות לאזורי יו"ש.

הסכם קמפ-דיוויד תאם מאוד את תפיסותיו של משה. הוא ראה בו ובחווה השלום עם מצרים הישג גדול וגולת כותרת הן בחייה של ישראל והן בדרכו שלו - במיוחד לאחר מלחמת יום הכיפורים. בהבחנה המצויה בקמפ-דיוויד באשר למו"מ שלאחר כינון האוטונומיה בין חווה השלום עם ירדן לבין הסדר הקבע בהקשר הפלסטיני ראה הישג גדול, כיוון שלפי תפיסתו שלו - שניתן, כמובן, לחלוק עליה - הדבר היה בבחינת בלם למדינה פלסטינית.

הייתה מעין דואליות בהתייחסות של משה לחוסיין ואולי אף מורכבות רבת אנפין עוד יותר. מחד גיסא היו שנים שבהן נתפס חוסיין כנותן מחסה או לפחות גושפנקא לטרור, ובשל כך נמתחה עליו ביקורת; אולם מאידך גיסא ניסה חוסיין בעיתות אחרות למנוע הסתננות לישראל.

חוסיין גם נתפס ככתובת בעלת רלוונטיות לנעשה בין ערביי ארץ-ישראל, אך גם כמי שאינו רוצה להיות אחראי לגורלם. כולם ראו בו בן שיח נעים ותרבותי.

והסתירות לא תמו בכך. מזה הייתה הכניסה הירדנית למלחמה ביוני 1967 חרף האזהרה הישראלית בראשית המלחמה, ומזה היו מגעים בילטרליים ומפגשים בדרג גבוה ללא השוואה למדינות

מתגובות לשכתה של ראש-הממשלה גולדה מאיר חש משה, כי אין היא רוצה במפגש שלו עם חוסיין, והודיע (ב-5 בינואר 1971) לאנשי ראש-הממשלה: "אני מוכן להיפגש עם חוסיין, אבל אם אפגש, לא אעשה זאת כדי ליצור מסך עשן", אלא לשם תכלית. אומנם לא אצייר בפניו מפות, אולם אדבר איתו על השלום וכיצד להגיע לשלום. כל זאת אעשה בתנאי שאקבל מנדט מראש-הממשלה. לא אעשה דבר בניגוד למנדט. נסיעה לשם נסיעה ולחיצת ידיים אינן באות בחשבון". (כך רשם מפיו חיים ישראל). הפגישה הראשונה בין משה למלך נערכה לבסוף רק ביוני 1972.

עוד לפני כן, בקיץ 1971, יום משה פגישה של ראש אמ"ן דאז, אלוף אהרן יריב ז"ל, עם הירדנים - אומנם לא מתוך תחושה של דחיפות, אבל ברצון לקיום דיאלוג בנושא הסורי, בשאלת המים ובשאלת הבחירות המוניציפליות ביו"ש, "כי אנחנו מעוניינים בכאלה שלא רוצים מדינה פלסטינית עצמאית, וישנה פה השקפה משותפת".

פגישה ראשונה עם המלך נערכה, כאמור, ב-29 ביוני 1972, ובה הציע משה לחוסיין לכרות חוזה ביטחון עם ישראל לא כבירת להגנה הדדית, אלא כהתחייבות לחוש לעזרת ירדן אם תאזים על-ידי מדינה ערבית, ובתמורה תבטיח ירדן שלא להשתלב בבית צבאית נגד ישראל (מעניין להשוות זאת עם סעיפי הביטחון בחוזה השלום עם ירדן). חוסיין לא היה נכון באותה פגישה לשמוע על שינוי גבול ניכרים, ולכל היותר גילה נכונות לאיחודם של כפרים חצויים.

אחר כך נערכו פגישות נוספות, לפני מלחמת יום הכיפורים ואחריה, שבהן עלו הצעות לאפשר לתושבי הגדה המערבית לנהל את חייהם, אך עם זאת לחזק את המלך בשטח. אולם, כדברי משה, "ירדן לא רצתה בפשרה... היא רצתה בכל השטח שהיה ברשותה לפני מלחמת ששת הימים. היא מוכנה להסדרים מיוחדים בירושלים... ייתכנו שינויים מזעריים, אולם לא מעבר לזה". גם בפגישה במאוס 1974 עמד חוסיין על החזרת מלוא הריבונות הירדנית בגדה המערבית.

הקורא את ספרו האוטוביוגרפי של משה "אבני דרך" מגלה חיבה מצידו למלך חוסיין, ובין השיטין ברור לקורא, בלי שתוארו פגישות, כי הכותב מכיר היטב את המלך, שאת דעותיו הוא מאפיין כ"מיזוג של מי שגדל בעולם מלכות וחונן בנפש פיוטית והומאנית". הוא ראה בו "איש העולם הזה, ליברלי, הומאני, אמיץ ומשכיל. יש בו קסם אישי רב".

במישור המדיני הרחב יותר דגל משה בקרי "פשרה פונקציונלית". הוא לא האמין בפשרה הטריטוריאלית הגלומה, למשל, בתוכנית אלון, אלא בהסדר שבו לישראל ולירדן זיקות ליו"ש, ואלה יבואו לידי ביטוי בלא היבט טריטוריאלי חד. את

כיוצר אוטונומיה לזמן רב, ללא הסדר קבע, תוך שבינתיים יושג שלום חוזי עם ירדן. האם בכך חוזות עינינו כיום? אזכיר לשם מכלול התמונה את שאירע לאחר פטירתו של משה. גישתה של ממשלת האחדות הישראלית ביוזמת השלום שלה ממאי 1989 כללה אופציה להשתתפות ירדנית בהסדר הביניים, אך גם חובת השתתפות ירדנית בהסדר הקבע במגמה למנוע מדינה פלסטינית.

ועידת מדריד כונסה בהשתתפות משלחת ירדנית-פלסטינית משותפת - דרישה ישראלית שנועדה לחזק את רעיון הזיקה. הפרדה מהותית בין ירדן לפלסטינים הייתה לאורך המו"מ, אף שנשארו הזיקות הפורמליות. הפרדה פורמלית הושגה עם הסכמי אוסלו. משהחליט המלך חוסיין לקראת אמצע 1994 כי יוכל לעשות לביתו, החל במו"מ מואץ. חוזה השלום בין ישראל לירדן נכרת לפני שלוש שנים. ועם זאת, עד עצם היום הזה - וחרף משאלות והפצרות ישראליות - לא קם שולחן ישראלי-ירדני-פלסטיני משותף. הפלסטינים ממתנים למימוש תקוות המדינה העצמאית לפני שישקלו את טיב יחסיהם עם ירדן. ואילו ירדן, שקיוותה, כנראה, שהפלסטינים יבואו אליה, אינה רואה את עצמה מסוגלת - ואולי גם אינה רוצה - לכפות את עצמה עליהם.

אם לשוב אל משה, הנושא הירדני בגישתו נשען על שני רבדים: היה הרובד החזוני - הרעיון הפונקציונלי - והיה הרובד הפרקטי, שבו רצה להשיג שלום חוזי עם ירדן, ובמקביל לא לדחוק את הקץ ככל שמדובר בפלסטינים.

על משה המקראי נאמר בפרשת "וואת הברכה", כי לא הגיע אל הארץ המובטחת: "הראיתוך בעיניך, ושמה לא תבוא". משה דיין, שהמלך חוסיין זוכרו בשיחות עימי כידיד וכבן שיח חשוב, לא זכה אף הוא להגיע אל הארץ המובטחת של שלום עם ירדן, ואף לא לראשית השלום עם הפלסטינים. אולם הוא ייזכר כאחד מסוללי הדרך לכך במלחמה ובשלום.

ערביות אחרות. תמונה שאינה שחור ולבן, תמונה שאינה של חולמי חלומות ורודים, אך גם לא של רואי שחורות מקצועיים. את מדיניות חוסיין הבין משה - על-פי השיחות עימו - כמי שאינו יכול להתפשר על חלק מהשטחים, שכן אז ייראה כבוגד בעניין הפלסטיני, אלא כיכול לקבל הכול (למעט תיקונים מזעריים "לטרונים" הדדיים) או לא כלום.

ירדן לא הייתה חלק מהסכמי קמפ-דייוויד. היא לא השתתפה במו"מ וגם לא הצטרפה לעגלת המו"מ לאחר מכן, והדבר היה היה נוח לנשיא סאדאת, שסבר - על-פי ניתוחו של משה - כי אין חוסיין צריך להיות בעל תפקיד במו"מ עם הפלסטינים, וכי שעתה של ירדן תבוא לנהל מו"מ בענייניה שלה לשלום בינה לבין ישראל.

תפיסתו של משה הייתה כי ירדן אינה מסכימה לרעיון של ישות פלסטינית בהנהגת אש"ף וקשורה עם ירדן: "ירדן חוששת מקשר כזה ודוחה אותו... מדובר פה על קשר בין מדינה אחת לשנייה, ומדינות אלה צריכות לקבוע אם הן רוצות בכך או לא... לרצות במדינה פלסטינית ולקבוע שהיא קשורה עם ירדן - לזאת ירדן אינה מסכימה. עמדתה הנוכחית של ירדן היא שכל עוד ארה"ב והמדינות הערביות רואות באש"ף את הנהגת הפלסטינים, תיתן גם ירדן את תמיכתה לכך, אבל לא כחלק מממלכת ירדן וללא קשר איתה".

משה היה לכוד איפוא בסתירה. הוא לא רצה במדינה פלסטינית (כשהתמנה לשר חוץ היה בין שלושת העקרונות, שעליהם כתב לראש-הממשלה בגין, גם העיקרון של התנגדות לריבונות זרה ממערב לירדן), אך גם לא ראה את ירדן כבת שיח בטווח הנראה לעין במערב הנהר. הוא רצה שהפלסטינים יהיו קשורים לירדן (לכן דובר בקמפ-דייוויד על זיקה ירדנית להסדרי הביניים ולהסדר הקבע), אך היה ספקן באשר לסיכוי לכך.

התוצאה המשוקללת הייתה - בשונה במידה מסוימת מהגישה הפונקציונלית ההיסטורית, שמשה ראה את הסכם קמפ-דייוויד

